

KÁLMÁN C. GYÖRGY

A póráz és az írók viszonya a 60-as évek Magyarországon

– Írók pórázon* –

Jó ideje már, hogy az irodalomtudomány érdeklődése az egyes művek elemzésétől vagy az irodalomtörténet korszakolási vagy tipologizálási problémáitól egyre inkább az irodalmi intézmények szinkron vagy történelmi jellegű vizsgálata felé fordult. Ez magában foglalja az irodalomnak mint *intézménynek* a kérdéseit csakúgy, mint az irodalom termelésében, közvetítésében és fogyasztásában valami módon közreműködő intézmények leírásának és értékelésének kísérletét. Ide tartoznak az iskola, az egyetem, a kritika, a tömegtájékoztatói eszközök (a média), az irodalmi körök és szalonok, a cenzúra, a könyv- és folyóiratkiadás, a piaci szabályozás és mechanizmus, az olvasók kisebb-nagyobb, formális és informális közösségei, és így tovább – ezek tehát immár mind méltók a filológus figyelmére. És nem csak akkor, ha valamely nagy mű magyarázatához szolgálnak segédeszközként vagy az irodalomtörténeti folyamat leírásának margóján, mintegy színesítésként van rájuk szükség, hanem önmagukban is érdekessé váltak, mint az irodalom-rendszer működésének elengedhetetlen szereplői.

Mindehhez persze alapanyag is szükségeltetik. Ami a magyar irodalomtudományt illeti, megjelent Dávidházi Péter nagy befogadástörténeti monográfiája,¹ s ezen kívül az utóbbi évtizedekben legalább két értékes válogatás látott napvilágot a cenzúra kérdéseiről² (bár meglehet, ez utóbbiak létrejöttét nem annyira az intézménytörténeti érdeklődés, inkább az irodalomtörténeti csemegézés segítette elő). A dokumentáció persze igen nehéz ügy, mert vagy határozott elképzeléssel kell rendelkeznie a szerkesztőnek arról, hogy pontosan mit is kíván forrásokkal alátámasztani, milyen típusú vizsgálatoknak nyújt segítséget, és ennek megfelelően *válogat* – vagy pedig teljes dokumentációját nyújtja egy viszonylag körülhatárolt intézménynek, s ehhez eléggé szűk időintervallumot kell választania.

Most pedig itt van az (amúgy kiváló) *Irányított irodalom* című sorozat új kötete (tavalyi évszámmal, noha csak az idén jelent meg). Ez a kötet, amelyről szólunk,

*A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970. Dokumentumválogatás. S. a. rend., szerk., jegyzetek: Tóth Gyula. A dokumentumokat vál., a jegyzeteket lektorálta, előszó: Veres András. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet 1992. 542. o.

1. DÁVIDHÁZI PÉTER: „Isten másodszületettje.” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp., Gondolat 1989.

2. MARKOVITS GYÖRGYI: Hazatért szövegek. Bp., Gondolat 1975.; Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. Szerk. Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Bp., Kossuth Kiadó 1975.; Megbíráltak és bírálók. Szerk. Mályuszné Császár Edit. Bp., Gondolat 1985.

az utóbbi megoldáshoz folyamodik. Összeállítója a közelmúlt egyik fontos irodalomközvetítő – sőt, inkább irodalomirányító – intézményének anyagaiból vagy tíz év reprezentatív szövegeit adja közre. A dokumentumválogatás belső jelentések, levelezések, statisztikák és utasítások időrendbe állított elképesztő halmaza, amelyet magyarázó jegyzetek egészítenek ki és előszó igazít el közöttük.

Adalékok a cenzúra esztétikájához – ezt a címet is adhatnánk a kötetnek, melynek anyagát az a Tóth Gyula szolgáltatta, aki a sajtó alá rendezés és a jegyzetelés munkáját is végezte, s aki maga is, enyhén szólva, érintett a dologban; 1961 és 1970 között a Kiadói Főigazgatóságon [a továbbiakban KF] dolgozott, 1966-tól vezetőként. Ebben a könyvben, a szó mindkét értelmében: kiadja magát.

Világos tehát, hogy a magát ártatlannak tartó irodalomtudósi érdeklődés mellett e kötet befogadásában és értékelésében komoly szerepet játszhat a félmúlt eseményei és szereplői iránti félig-meddig politikai töltésű érdeklődés is. E gyűjtemény olvasója nem tehet úgy, mintha pusztán az irodalom egy intézménye megismerésének vágya vezetné, amikor a kötetet lapozgatja. Az ideálisnak elgondolt higgadt tudósi magatartáshoz csöppet sem illő indulatok, érzelmek óhatatlanul jelen vannak a kötet mai magyar olvasójában, sokkalta inkább, mint bármelyik, fentebb említett könyv esetében. Hiszen az irodalmat megnyomorító, az irodalmi életet hatalmi szóval befolyásoló, az irodalom egész rendszerét megmételtyező gyűlöletes intézményről van szó – a cenzúráról.

De tényleg cenzúrahivatal volt a KF? A jelek szerint több is, kevesebb is; nem jelenhetett meg könyv engedélye nélkül, de a döntéseket nem itt vagy nem csak itt hozták. Több volt, mint engedélyező szerv, hiszen az egész irodalmi élet „mozgatásában”, propagandájában, fenntartásában részt vett: az író-olvasó találkozótól a rádióműsorokig.

Az 1954-ben minisztertanácsi határozattal létrehozott KF „ideiglenes ügyrendje és munkarendje” a kötet első dokumentuma: 1961. október 30-án kelt, aláírója az akkori főigazgató, Köpeczi Béla. Hogy jobban beleláthassunk a Főigazgatóság funkciójába és működésébe, hogy számbavegyük, mire és hogyan terjedt ki e hivatal figyelme, érdemes a szemlét ennek rövid áttekintésével kezdeni.

A KF elsőrendű feladata az volt, hogy megvalósítsa az MSZMP művelődéspolitikáját „a könyvkiadás és könyvterjesztés területén állami eszközökkel”. Minden további feladat ennek rendelődik alá. De mint már ebből a szövegből is kitűnik, a KF létrehozásának volt racionális oka is – a könyvkiadói tervek összehangolása. A Kiadói Osztály első feladatai között szerepel – „a KF elvi kiadáspolitikai célkitűzéseinek” érvényre juttatása mellett – a kiadói tervek egyeztetése. Van viszont Terjesztési és Propaganda Osztály, Nyomdai és Papírügyek Csoportja és Nemzetközi Kapcsolatok Csoportja is – vagyis a KF szemmel tartja és lehetőség szerint irányítja is a kiadók „infrastruktúráját”, a nyomtatást, a terjesztést és a külkapcsolatokat. Bár a kiadók a Művelődési Minisztérium alá tartoznak, csakúgy, mint maga a Főigazgatóság, ez utóbbi nemcsak a kiadók káderképzéséről és -utánpótlásáról volt hivatva gondoskodni, hanem „a kiadó és terjesztő vállalatok dolgozóinak bérével és munkaviszonyával kapcsolatos irányelvek meghatározása” is a reszortja. Magyarán:

a kiadók igazi ura nem a miniszter, nem is valamely erre rendelt minisztériumi főosztály(vezető), hanem a minisztérium keretébe tartozó Kiadói Főigazgatóság (és ennek vezetője) volt. A dokumentum tételesen fel is sorolja az összes állami könyvkiadót mint „a KF közvetlen irányítása alatt álló vállalatokat”. (Hozzáteherjük: a KF munkatársai még arra is vállalkoztak, hogy – mintegy Aczél Györgyöt helyettesítve – elkészítsék a nagyhatalmú művészetirányító válaszáat egy-egy újságírói kérdésre – vö. 341 – 343. o.)

Ezek volnának a nagyobb, komolyabb funkciók – valóban ezeken múlik az egész könyvkiadási (és végső soron irodalmi) rendszer működése. A KF megkerülhetetlen, tilt, tűr és támogat, ad vagy nem ad pénzt, kidobhat vagy felemel, minden, könyv alakban megjelenő szöveg csakis a KF engedélyével juthat el pályájára. Tökéletes centrális irányítási struktúra. De nem lenne tökéletes, ha nem terjedne ki az irodalom (és irodalomközvetítés) rendszerének további, kevésbé lényegesnek tetsző elemeire: a propagandára, az értelmezésre, az irodalom-befogadás hivatásos megnyilvánulásaira.

Ha valamennyire megismerkedtünk a hivatal szerkezeti felépítésével, fő feladataival és érdeklődési körével, akkor fordítsuk figyelmünket arra, hogy voltaképpen mit is csinált, hogyan ténykedett a mindennapokban a KF. A dokumentumkötet átlapozása után az olvasó elképedhet: a KF munkatársai már-már irracionális miniciozitással és szorgalommal termelték a lektori jelentéseket, feljegyzéseket és utasításokat. Különös módon keveredik az írásokban a hivatal bornírtsága és a dörzsölt, élesszemű irodalomélvező elemző készsége (mert nem mondhatni, hogy ne értették volna a KF munkatársai és „bedolgozói”, amit olvastak), a poros(z) jelentés-stílus és a mozgalmár debattórsége.

Az, hogy a KF munkatársai szabályos lektori jelentéseket gyártottak és gyártattak, arra is fényt vet, hogy a hivatalnak könyvkiadáshoz (és konkrétan a kiadókhöz) fűződő viszonya két szintű volt: egyrészt valamiféle „elvi iránymutatásról” volt szó, hiszen a kiadói értekezleteken a KF tisztségviselői közvetítették az MSZMP éppen érvényes kultúrpolitikai elveit, leiratokkal és személyes levelekkel jelölték ki a követendő kiadói stratégiát. Másrészt viszont nagyon is közvetlen, szoros kapcsolatot tartottak az egyes kiadandó (vagy ki nem adandó) művek szerzőivel, szerkesztőivel, kiadóival, maguk ítélték meg ezeket a műveket és döntöttek minden egyes meghatározott esetben.

Ha diktatúráról, irányításról, hatalomról, totális rendszerről beszélünk, akkor számot kell adnunk arról is, milyen módon érvényesíthette a szóbanforgó intézmény a rendelkezésére álló erőt; hogyan büntethetett és jutalmazhatott, milyen eszközök álltak rendelkezésére a renitens viselkedés megtorlására vagy példás honorálására. Ismét kínálkozik az összehasonlítás: a módszerek a szomszédos országokhoz képest finomak voltak, szó sem esik a kötetben ügyészségről, rendőri, pláne katonai erőszakról. A fenyegetés – vagyis a kilátásba helyezett büntetés – egzisztenciális ugyan, de belül marad az irodalmi termelés rendszerén.

Az „egzisztenciális” itt egyszerűen azt jelenti, hogy noha nem az író léte, de jóléte és író-léte foroghat kockán egy-egy döntés miatt. Ami a jólétet (vagyis az anyagi

természetű büntetéseket) illeti: a KF beleszólt a honoráriumok megállapításába, még ha közvetett formában is (a honorárium-kereteket állapította meg). Bár az egyes honoráriumok megállapítása (legalábbis e kötet tanúsága szerint) a kiadók dolga volt, nyilvánvalóan követtek bizonyos preferenciákat. Ehhez képest (ismerve azt a tényt, hogy meg nem jelent vagy soha el nem készült művek szerzői is kaptak olykor előlegeket, kisebb-nagyobb összegeket) másodlagos, noha nem jelentéktelen kérdés, hogy természetesen a KF jóváhagyása kellett a könyvnek megjelentetéséhez. Ugyancsak a KF szólt bele az újrakiadások, utánnyomások dolgába, ami anyagilag érzékenyen érinthetett sok író. Végül pedig a dokumentumokból kitűnik, hogy a KF-nek szerepe volt az állami (Kossuth- és József Attila-díj) odaítélésében, amely a dicsőségen kívül pénzt is hozott a díjazottak konyhájára.

A gondolatmenetet megszakítva lapozzunk most a kötet utolsó dokumentumához, amely a Művészeti Alap Irodalmi Szakosztálya tagjainak 1971-es évi jövedelmeit veszi sorra. Egyetlen évről van csak szó, ezért a lista lehet eszerlegesen – kinek megszaladt éppen abban az évben, kinek rosszabbul sikerült –, mindenesetre érdemes végignézni, kik voltak éppen akkor a kiemelten honorált (mondhatni, kedvenc) szerzők.

100 ezer és 200 ezer forint közötti jövedelme volt Barabás Tibornak, Baróti Gézának, Bárány Tamásnak, Bihari Klárának, Csontos Gábornak, Csuka Zoltánnak, Csukás Istvánnak, **Eörsi Istvánnak**, Fehér Klárának, Fejes Endrének, Fekete István özvegyének, Galgóczi Erzsébetnek, Garai Gábornak, Goda Gábornak, Görgey Gábornak, Győri Dezsőnek, Hernádi Gyulának, Ignác Rózsának, Illés Bélának, Illés Endrének, Jékely Zoltánnak, Jókai Annának, Kardos G. Györgynek, Kállai Istvánnak, Kellér Dezsőnek, Kertész Ákosnak, Keszi Imrének, Kovai Lőrincnek, Lengyel Józsefnek, Mátyás Ivánnak, Mesterházi Lajosnak, Móricz Virágnak, Palotai Borisnak, Pándi Pálnak, Rákosi Gergelynek, Somlyó Györgynek, Szabó Pál özvegyének, Tabi Lászlónak, Tandori Dezsőnek, Tardos Péternek, Tersánszky Józsi Jenő özvegyének, Thury Zsuzsának, Török Sándornak, Varga Katalinnak, Vas Istvánnak, Veres Péter özvegyének, Vészi Endrének, Weöres Sándornak, Zelk Zoltánnak és Zsigray Juliannának.

200 ezer és 500 ezer forint közötti összeggel büszkélkedhetett Boldizsár Iván, Csurka István, Dallos Sándor (özvegye), Darvas József, Devecseri Gábor, Déry Tibor, Galambos Lajos, Gál György Sándor, Kolozsvári Grandpierre Emil, Gyárfás Miklós, Hegedűs Géza, Hubay Miklós, Jankovich Ferenc, Karinthy Ferenc, Képes Géza, Mézőly Dezső, Moldova György, Örkény István, Romhányi József, Szabó Magda, Szakonyi Károly, Ungvári Tamás, Urbán Ernő, Váci Mihály özvegye és Várnai Zseni.

500 ezer és egymillió közötti pénzt keresett Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Lukács György özvegye (épp csak túl a határon), Passuth László és Szenes Iván.

Egymillió felett kapott Berkesi András és Németh László.

Ismételjük: sok véletlen is belejátszhatott a lista kialakulásába. Nyilván több év átlaga mondhat csak valami értékelhető a jövedelmekben kifejeződő preferenciákról. A KF azonban mégsem mondható ártatlannak abban, hogy éppen ezek a szerzők, és így, ezekben a sávokban kaptak anyagi elismerést.

De módosítsunk is azon korábbi megállapításon: a fenyegetés nem feltétlenül egzisztenciális. Minthogy a korban a példányszám a honorárium megszabásával nem állt arányban, vagyis a szerzőnek anyagilag nagyjából mindegy lehetett, hány példányt nyomnak vagy mennyit adnak el a kötetéből, a kampányok megszervezése, a hivatalos helyről irányított propaganda vagy ennek elmaradása semmiképpen nem érintette érzékenyen az írók zsebét. Annál inkább önérzetüket, önértékelésüket s presztízsüket, elfogadottságukat, ami közvetlenül, anyagilag nem volt értékelhető. A KF (mint a kötetből kitűnik – pl. 249–254. o.) tevékenyen részt vett a Költészet Napja megünneplésében és az Ünnepi Könyvhét rendezvényeiben is – s bár közvetlenül nem propagálta a műveket, az, hogy ezekre az alkalmakra mi jelent meg, rajta múlt.

Hasonló a helyzet a szövegekbe történő beavatkozással. Ha egyszer a szöveg megjelenik, ráadásul nem is mesterségesen leszorított példányszámban; ha az író megkapja érte a pénzt, s még a megfelelő propaganda is végigkíséri a könyvet, akkor vélhetnénk, nincs is semmi helye ebben a folyamatban a megfélemlítésnek. Csak hogy éppen itt furakszik be a cenzúra legklasszikusabb formája. Annak a szövegnek, amit az író megírt, a kiadónak leadott, még egy sor fázison kellett keresztülmennie: a lektorálás, a szerkesztés kiadói munkája fölött ott meredt fenyegetőleg a KF gondos olvasóinak piros ceruzája, amellyel megjelölték az ilyen vagy olyan okból nem kívánatos szövegrészeket. Magyarán: a KF belenyúlhatott a szövegbe, vagy csak bizonyos változtatásokkal engedélyezte egyes művek megjelentetését. Más kérdés, hogy ennek, sőt az esetleges kiadói-szerkesztői kifogásoknak is gyakran elébe mentek a szerzők, amikor maguk gondoskodtak szövegeik szalonképessé-tételéről (mint Kodolányi János – vö. 291–294. o. vagy Szász Imre – vö. 433. o.).

A KF tett javaslatot egyes művek külföldi megjelentetésére is, antológiák tervezeteit állította össze, és gondosan számon tartotta, hogy mit adtak ki külföldi kiadók a magyar irodalmi termésből. Hogy ez anyagilag mit jelentett, az ebből a kötetből nem derül ki – teljesen világos azonban, hogy micsoda presztízs-értékkel bír a külföldi megjelenés vagy annak elmaradása.

A fent felsorolt szankciók többsége egyértelműen a szerzőket érinti. Volt azonban mód arra is, hogy a KF a kiadókkal, sőt az olvasókkal szemben is érvényesítse akaratát. A KF tett javaslatot a Kiadói Tanácsok személyi összetételére, s mivel a kiadók ezer szálon függtek a hivataltól, okunk van feltételezni, hogy ezt az útmutatást a kiadók zokszó nélkül követték. Márpedig ezeken a tanácsokon keresztül, az MSZMP kultúrpolitikai irányvonalának feltétlenül elkötelezett kiadói munkatársak kiválogatása révén a KF kívánságai sokkal akadálytalanabban érvényesülhettek, mintha minden alkalommal meg kellett volna vívnia egy-egy makacsabb igazgatóval (erre is volt példa). Ami pedig az olvasókat illeti: az utánnnyomás, az új kiadás engedélyezése vagy megtagadása, a példányszám leszorítása régebbi és új könyveket is eltüntethetett a kereskedelemből; a magas ár pedig megszurta azok körét, akik hozzáférhettek bizonyos kötetekhez.

Még az irodalom utóéletében, a befogadás vagy az értelmezés alakításába is volt némi beleszólása a Főigazgatóságnak. Meghökkenő az a dokumentum, amely a Ma-

gyar *Irodalmi Lexikon* egyes szócikkeihez fűz pársoros megjegyzéseket. A KF képviselői ily módon az utókor értékítéletére is maradandó befolyást kívánnak gyakorolni. Megtudjuk például, hogy Ortlik „*Iskola a határon*” című regényét nem lehet ilyen egyértelműen és pozitívan értelmezni, mert abba beleéreződnek a mai divatos nyugati filozófiák (pl. egzisztencializmus) hatásai” (78. o.).

Még két terület érdemel említést, ahová a KF szerzteágazó tevékenysége behatolhatott. Mindkettő némileg meglepő, hiszen nem szerepelnek az „ideiglenes ügyrend és munkatársainak ártható pillantását: az 1963-ban, az emigráns magyar irodalommal való kapcsolatteremtés céljával indult *Látóhatár* című lapra vonatkozó feljegyzések 15 oldalon keresztül sorakoztak a kötetben (301 – 316. o.). Nem csak a lap koncepciója, szerkesztőinek személye és a külföldi visszhang kerül terítékre, hanem egyes itt megjelent művek esztétikai, politikai, ideológiai értékelése is. Még különösebb, hogy az állami kiadókon kívül az egyháziakkal is volt dolga a KF-nek; az Egyházügyi Hivatal is eljuttatott kiadásra váró kéziratokat a Főigazgatóságnak, amely egyiküknél jelzi, hogy Mécs László, Rónay György, Kerényi Grácia és Pilinszky János versei „igen problematikusak, elhagyásuk vagy kicserélésük óhatatlanul szükséges” (318. o.). A másik kötetre nézve pedig kerek-perec közli (s nem tudni, tudatában volt-e a feljegyzés szerzője a mondat mélységes ironiájának): „Ennek alapján erre a kéziraatra nem lehet ráütni a Nihil obstat állami pecsétet” (317. o.).

Miféle közönségkép lebeg azok szeme előtt, akik hivatásszerűen szentelik magukat az irodalom irányításának? Mi az az értelmezői közösség, amelynek nevében és amelyet szem előtt tartva fellépnek? Egyáltalán: egybeesik-e ez a kettő?

Alapvetően két lehetőség közül választhatnak – ha van egyáltalán értelme ebben az esetben a tudatosságot és a szabadságot előfeltételező *választás* szót itt használnunk. Vagy egyetlen csoportban gondolkodnak, ideálisnak vagy valóságosnak tételezett közösségben, amely irodalom-értelmezését, ízlését, világlátását tekintve nagyjából-egészében egységes – vagy pedig elismerik, elfogadják, hogy több ilyen csoport létezik. Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor ismét legalább két változat van: vagy meghatározott szempontok szerint kiválasztanak egy bizonyos csoportot, amelyet etalonnak tekintenek, s amelyhez minden értelmezés, értékelés mérendő, vagy pedig teret engednek e sokféleségnek és nem érzik szükségét annak, hogy ítéletüket egyetlen csoporthoz cövekeljék le. A jelek szerint a magyar irodalom-irányítás annyiban is különbözik a térség torális rendszereinek hasonló funkciójú intézményeitől, hogy – ahogyan mondani szokás – „türelmesebb”, puhább: semmiképpen nem vádolható azzal, hogy „tökéletes” és egyértelmű.

Megfontolásra érdemes a fentiekén kívül az az alternatíva, hogy az *elismert* csoportok fedik-e a *vállalt* csoportot – vagyis mennyiben volt cinikus a Képzetes Kiadói Főigazgatósági Tisztviselő, mennyiben azonosult azzal az értékrenddel, amelynek képviselőtét hivatalból vállalta. Ezt a kérdést csak akkor tudnánk megválaszolni, ha részletesen elemeznénk az értékítéleteket, az értékelések szempontjait. Mindenesetre, felületes megállapításként annyi mondható, hogy az iratokból (amelyeknek túlnyomó többsége nem a nyilvánosság számára készült) az elkötelezett, hívó kul-

túrpolitikus portréja látszik kibontakozni, aki igenis komolyan veszi saját értelmezői közössége értékrendjének primátusát.

A KF természetesen nem mindig működött tökéletesen olajozottan – voltak kisebb fennakadások is a gépezetben. A Magvető Kiadó igazgatója, Kardos György például többször is összekapott Tóth Gyulával, ezeket a levelezéseket minden vizsgolásunk ellenére élvezettel olvashatjuk. A könyvkiadó olykor ellenállt a KF iniciatíváinak, nem küldte be a kért kéziratot, kitarított megjelentetési szándéka mellett (pl. 432 – 433. o.).

Az olvasó ne keresse híres kultúrpolitikai skandallumok nyomait a kötetben. Fel-tűnő például, hogy Konrád György *Látogatójának* ügye nem is volt igazán ügy a KF-en. A könyv tulajdonképpen nem a nagy botrányok, hanem a pártállami aprómunka felbecsülhetetlen dokumentációja, a korszak irodalom- és politikatörténetének kincsésztára. Ha meg akarjuk érteni a 60-as évek magyar irodalmi életét, bele akarunk látni az irodalmi intézményrendszer egy igen lényeges, mondhatni, központi elemé-nek működésébe, ez a kötet nem hagyható figyelmen kívül – alapvető forrásmunka.